

Бақытбекұлы Ж., Абуова А.

**Түрік тілінен қазақ тіліне
аудару барысында туындайтын
қиындықтар**

Мақалада қазақ және түрік тілдерінің ұқсас тұстары мен өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Қос тілге тән шатастыратын сөздер, түрік тілінен қазақ тіліне және керісінше аудару кезінде туындайтын қиындықтар, қазақ және түрік тілдеріндегі ортақ сөздер талқыланады. Ортақ сөздерге сөз таптары тұрғысынан мысалдар келтіріліп, олардың жазылуындағы айырмашылықтар көрсетіледі. Қос тілдің ұқсастығы тек қана сөз деңгейінде емес, сөз тіркестері, тіпті сөйлем деңгейінде көрініс табатындығы дәлелденеді. Тілдердің қазіргі таңдағы ықпалдастығы туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: ортақ сөздер, қазақ тілі, түрік тілі, аударма, аудармашы, аударма үдерісі, аудару кезіндегі қиындықтар.

Bakytbekuly Zh., Abuova A.

**Difficulties in Translation from
Turkish into Kazakh**

This article is considered the common aspects and specific features of the Kazakh and Turkish languages. Discusses about confusing words specific to both languages, difficulties in translation from Turkish into Kazakh and inversely, as well as the common words in the dictionary of two languages. Gives some examples of the common words from the point of view of parts of speech, and identifies differences in their writing. Proves the fact of similarity of two languages not only at the level of words, but also at the level of phrases, sentences. Describes today's interaction of two languages.

Key words: common words, Kazakh, Turkish, translation, translator, translation process, translation problems.

Бақытбекулы Ж., Абуова А.

**Сложности при переводе
с турецкого на казахский язык**

В статье рассматриваются общие аспекты и характерные особенности казахского и турецкого языков. Обсуждаются специфичные двум языкам запутывающие слова, сложности при переводе с турецкого на казахский и наоборот, а также общие слова в лексике двух языков. Приводятся примеры общих слов с точки зрения частей речи и указываются различия в их написании. Доказывается факт проявления схожести двух языков не только на уровне слов, но и на уровне словосочетаний, предложений. Описывается сегодняшнее взаимодействие двух языков.

Ключевые слова: общие слова, казахский язык, турецкий язык, перевод, переводчик, процесс перевода, трудности при переводе.

**ТҮРІК ТІЛІНЕН
ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ
АУДАРУ БАРЫСЫНДА
ТУЫНДАЙТЫН
ҚИЫНДЫҚТАР**

Қазақ және түрік халықтарының ортақ қырлары жетерлік, бұл екі ұлттың түркі тектес болуымен түсіндіріледі. Мұндай ұқсастық белгілері олардың мәдениетінде, дінінде, дүниетанымында, салт-дәстүрлерінде ғана емес, тілдерінде де көрініс табады. «Қазақ-түрік бір туған» дейтініміз де сондықтан. Тарих тереңіне үңілсек, екі ұлттың сабақтастығы әр кезеңде әртүрлі сипатта болғандығын көреміз: түбіміз бір десек те, Кеңес заманында қазақ елі саяси жағдайларға байланысты орыс үкіметінің құрсауында қалып, түріктермен арамызды алшақтатып алдық. Алайда, қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін бауырмалдығымыз, қарым-қатынасымыз қайтадан жаңа серпінмен оңала түсті. Бүгінде түріктер Қазақстанға келсе, қазақ Түркияға барса өзін үйіндей сезінеді. Бұл тұрғыда, түріктердің қазақ тілін, қазақтардың түрік тілін меңгеруі аса маңызды фактор болып табылады. Осыған байланысты, аталған бағытта өзімнің аз болса да, азаматтық үлесімді қосу үшін, мақаланың оқырманына пайдасы тиер деген ниетпен қос тілдің кейбір ерекшеліктерінің басын ашу мақсатында осы мақала арқылы түрік тілін меңгерудің оңтайлы тұстары мен қиындықтарына тоқталмақпын.

Жалпы алғанда, қазіргі таңда 6000-нан астам тіл бар деп есептеледі. Осы тілдердің тілдік жанұяларының біріне орал-алтай тіл тобы жатады, оның құрамына түркі тілдері кіреді. Түркі тілдері Еуразия құрлығының, соның ішінде Түркияның, Иранның, Ресейдің, Ауғанстанның, Моңғолияның, Румынияның, Болгарияның, Албанияның және бұдан өзге бірқатар елдердің ұлттары мен ұлыстары сөйлейтін туыстас тілдер болып табылады [1]. Жекелей алғанда, қазақ және түрік тілдері А.А. Реформатскийдің генеалогиялық жіктемесі бойынша түркі тілдеріне, морфологиялық құрылымы жағынан жалғамалы тілдерге жатқызылады [2]. Сондықтан қазақ және түрік тілдерінің сөздік қорында айтылуы ұқсас, яғни ортақ сөздер жиі кездеседі. Бұл бір жағынан түркі тілдерінің бір тілдік жанұяға тиістілігімен, екінші жағынан екі тілге басым түрде араб, парсы тілдерінен енген сөздердің көптігімен, олардың екі тілде дыбысталу ұқсастығымен түсіндіріледі.

Түрік тілін үйрену немесе түрікшеден қазақшаға және керісінше аудару кезінде екі тілге қатысты келесідей жайттарды ескерген жөн:

Қазақ және түрік тілдеріне тән шатастыратын сөздер. Мысалы, түрік тіліндегі «*dün*» сөзінің қазақша аудармасын білмейтін қазақ тілді адам бұл сөзді қазақ тіліндегі «*түн*» сөзімен, ал түрік тіліндегі «*gece*» сөзін «*кеше*» сөзімен шатастыруы мүмкін. Шындығына келгенде, «*gece*» сөзінің қазақша баламасы «*түн*» болып табылады. Сондай-ақ бір қарағанда қазақ тіліндегі баламасы «*түсіну*» сөзі сияқты болып көрінетін «*düşünmek*» етістігінің қазақ тіліндегі аудармасы «*ойлау*». Шатастыратын жағдайлар сөздердің аударылуына қатысты ғана емес, олардың әр тілде қамтитын ауқымына да қатысты туындайды. Мысалы, түрік тіліндегі «*ülke*» сөзіне ұқсас қазақ тіліндегі «*өлке*» сөзінің ауқымы бірінші аталған сөздің қазақ тіліндегі *ел* баламасымен салыстырғанда тар. Бізде «*ел*» сөзі кең мағынада қолданылады, ал «*өлке*» сөзі сол елдің ішіндегі аудандардың, аймақтардың біріне қатысты айтылуы мүмкін. Осыған ұқсас, түрік тіліндегі «*devlet*» сөзі «*мемлекет*» мағынасында қолданылса, қазақ тілінде «*дәулет*» сөзінің тілдегі аясы тарылып, жиі жағдайда бірнеше отбасыны ғана біріктіретін «*әулет*», «*тек*» мағынасында қолданылады.

Түрік тілінен қазақ тіліне және керісінше аудару кезінде туындайтын қиындықтар. Мұндай қиындықтар көбінесе тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді, тілдік реалийлерді, қанатты сөздерді, сайып келгенде көркем стильдегі мәтіндерді аудару кезінде жиі орын алады. Олардың көбісі ұлттық колоритті жеткізу мәселесіне келіп тіреледі. Бұл туралы Ж. Абдуллаева былай деп жазады: «Көркем аудармада реалийлерді аудару аудармашыдан шығармашылық пен терең экстралингвистикалық білімді талап етеді. Аударма үдерісінде өзге тілде мағынасы мен мазмұнын жеткізу қиын лексикалық бірліктерді зерттеп-зерделеу аудармада сол елдің тілі, мәдениеті, тарихы мен күнделікті тұрмыс-тіршілігін шынайы түрде жеткізуге жол ашады» [3]. Осыған мысал келтірсек, түрік халқының көрнекті ақыны Тевфик Фикреттің «*Vatan, çalışkan insanların omuzları üstünde yükselir*» қанатты сөзін қазақ тіліне тікелей, сөзбе-сөз аудару қиын, тіпті мүмкін емес деуге болады. Осы сөйлемнің «*Отан еңбекқор адамдардың иығында асылады*» сияқты тікелей аудармасының орнына өз басым «*Отан еңбекқор адамдарымен мықты*» немесе «*Отанның тірегі – еңбекқор жандар*» аудармаларын ұсынар едім. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердің аударылуы кезінде қандай да бір сөздердің қолданылуында да айырмашылықтар баршылық, мысалы «*Bir*

taşla iki kuş vurtak» мәтелінің қазақ тіліндегі баламасы «*Бір оқпен екі қоянды ату*» десек, қазақ тілінде түрік тіліндегі «*tas*» орнына «*оқ*», «*kuş*» орнына «*қоян*» сөздері қолданылғанын байқаймыз.

Қазақ және түрік тілдеріндегі ортақ сөздер. Түрік тілін меңгеру кезінде қазақ тілінде сөйлейтін адам тарапынан ескерілуі тиіс тілдік ерекшеліктердің үшіншісі – қос тілдегі ортақ сөздер. Негізінен, қазақ және түрік тілдерінің лексикалық қорындағы ортақ сөздер айтылуы мен жазылуы бойынша ұқсас болып келеді. Көбінесе мұндай сөздер бір түбірден шығады, олар тек аймақтық ерекшеліктерге байланысты әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, белгілі бір ортаға, онда өмір сүретін адамдардың қабілетіне сай бейімделген. Мұндай сөздердің саны көп деуге негіз бар, сондықтан олардың қатысуымен жеке бір сөздік те жасауға болады. Ортақ сөздердің кейбіреулерін топ-топқа бөліп, мысалмен көрсетсек:

Зат есімдер: *Отан-vatan, қалам-kalem, топырақ-toprak, халық-halk, қыс-kış, жер-yer, алма-elma, бұлбұл-bülbül, әмір-emir, izmi-izci және т.б.*

Сын есімдер: *дұрыс-doğru, ашық-açık, жасыл-yeşil, сары-sarı, қысқа-kısa, ұзын-uzun, қалың-kalın, ауыр-ağır, жаңа-yeni және т.б.*

Сан есімдер: *бір-bir, екі-iki, үш-üç, төрт-dört, бес-beş, алты-altı, жеті-yedi, сегіз-sekiz, тоғыз-dokuz, он-on, жиырма-yirmi, отыз-otuz, жүз-yüz, мың-bin және т.б.*

Есімдіктер: *мен-ben, сен-sen, ол-o, біз-biz, кім-kim, неше-nice және т.б.*

Үстеулер: *кеш-geç, ілгері-ileri, жазда-yazın, қыста-kışın және т.б.*

Шылаулар: *үшін-için, соң-sonra және т.б.*

Іс-қимыл атаулары: *білу-bilmek, көру-görmek; келу-gelmek, кету-gitmek, жүру-yürümek, қашу-kaçmak, алу-almak, беру-vermek және т.б.*

Жан-жануар атаулары: *түлкі-tilki, қабылан-karlan, піл-fil, доңыз-domuz, аю-ayı, қаз-kaz, жылан-yılan, ат-at, түйе-deve және т.б.*

Табиғатқа қатысты атаулар: *жел-yel, су-su, көл-göl, ағаш-ağaç, тас-taş, ай-ay, жұлдыз-yıldız, қар-kar, жер-yer, тау-dağ, теңіз-deniz және т.б.*

Адамның дене мүшелерінің атаулары: *бас-baş, құлақ-kulak, көз-göz, шаш-saç, қол-kol, ауыз-ağız, тіс-diş және т.б.*

Туыстық атаулар: *ана-anne, қатын-kadın, қыз-kız, жиен-yeğen және т.б.* [4].

Екі тілдегі ортақ сөздерге қатысты З. Шадкам өзінің «Қазақтарда және түріктерде қонақ шақыру, қонақ күту және қонаққа бару және дастархан этикеті» атты монографиясында былай дейді:

«Қонақ келген кезде: **Hoş geldiniz!** [*Хош гальдиниз!*]
(*Қош келдіңіз! Көргенімізге қуаныштымыз!*);

Sefa getirdiniz! [*Сафа гетирдиниз!*]
(*Жақсылық әкелдіңіз!/тыныштық*) этикет формалары айтылады.

Қонақ: **Hoş bulduk! Hoş gördük!** [*Хош бұлдук!*]
(*Хош болдық!/ Хош көрдік*) деп жауап береді).

Сондай-ақ: «...Түріктерде ... қонақтың кофе-ден я шайдан бас тартуы үй иесін сыйламағандық немесе қонақтың әдепсіздігі болып есептеледі. Шай туралы мынадай түрік жұмбағы бар: **Kırmızı boyayı boyadım, misafirin önüne dayadım.** [*қырмызы бояйы боядым, мисафирин өңүне даядым*]
(*Қырмызы бояуға боядым, қонақтың алдына қойдым*)» [5]. Осы мысалдар арқылы қазақ және түрік тілдерінің ұқсастығы тек қана сөз деңгейінде емес, сөз тіркестері, тіпті сөйлем деңгейінде көрініс табатындығын аңғаруға болады.

Қос тілдің сөйлем деңгейіндегі ұқсастығына мынадай бір мысал келтіруге болады. Түрік тіліндегі «*Dört mevsimin kendine göre bir güzelliği vardır*» сөйлемін талдайтын болсақ:

Сөйлемдегі сөздерді рет-ретімен орналастырайық:

1 2 3 4 5 6 7

Dört mevsimin kendine göre bir güzelliği vardır.

Сөйлемнің қазақ тіліндегі сөзбе-сөз аудармасын берейік:

1 2 3 4 5 6 7

Төрт маусымның өзіне тән бір әдемілігі бар.

Көріп отырғанымыздай, сөйлемдегі сөздерді аударып, бірінің астына бірін жазу кезінде аударылатын тілде құрылымы жағынан дұрыс, аудармасын дәл осылай қабылдауға болатын «*Төрт маусымның өзіне тән бір әдемілігі бар*» сөйлемі шықты. Жоғарыда айтып кеткендей, бұл қазақ және түрік тілдерінің морфологиялық құрылымы жағынан жалғамалы тілдерге жататындығымен түсіндіріледі.

Дегенмен екі тілдің ықпалдастығы күн санап бұрынғы деңгейін жоғалтып бара жатқан сияқ-

ты. Мұндай үрдістің екі елдің бауырлас болса да, шекараласпайтындығы; екі тілге ықпал ететін факторлардың, соның ішінде ықпал етуші тілдердің әртүрлі болуы; екі тілге ортақ болып келген байырғы сөздердің бүгінгі күні жаңа сөздермен ауыстырылуы, сондай-ақ заман талабына сай кірме сөздердің жиі қолданылуы сияқты бірқатар себептері бар. Бұл туралы Ж. Сайын келесідей өз пікірін білдіреді: «Өкінішке орай, (бұған дейінгі кезеңдерде) қазақ және түрік халықтары арасында саяси жағдайға байланысты тілдік бірлік ажырап, өзара байланыс әлсіреп, лексикалық қорымыз, термин жүйеміз біртіндеп алшақтай берді. Бұл үдеріс 60-70 жыл үздіксіз жүргізілді. Бүгінгі күнде қарым-қатынасымыздың қайта жаңғырып, нығаюына байланысты тілдеріміз өзара ықпалдастықты жалғастыруға мүмкіншілік алды. Қазақ тіліне ақырын болса да түрік тілінен термин сөздер енуде. Мысалы, орыс тілінен алып, ұзақ мерзім қолданылып келген «самолет» сөзінің орнын «ұшақ» (*uçak*) сөзі басты. Осы сияқты кейбір мемлекет аттары да түрік тілінің үлгісінен алып алмастырылды: Мажарстан, Мысыр, Алмания» [6].

Қорыта келгенде, қазақ және түрік тілдері жұбында аударма жасау кезінде аудармашы әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін қатаң ескеруі тиіс. Сондай-ақ, мұндайда кәсіби аудармашыға екі ұлттың әлеуметтік-мәдени таптаурындарын, ежелден қалыптасқан ұлттық бейнесін назарға алу талап етіледі. Қос тілдегі сөздердің көбісі фонетикалық тұрғыдан ұқсас болғанымен, кей жағдайда олардың аударылатын тілдегі мағыналары тарылуы, тіпті қарама-қайшы келуі мүмкін. Бұл ретте, екі тілдің сөздік қорына лексикалық, фонетикалық және семантикалық салыстырмалы талдау жасау аталған мәселені шешудің тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Бұған қоса, аударылу жолының күрделілігіне байланысты, фразеологиялық бірліктерді аудару, олардың аударылатын тілдегі нұсқаларын беру мәселелерін жеке қарастыру ұсынылады.

Әдебиеттер

- 1 Гаджиева Н.З. Тюркские языки. – М.: ЛЭС, 1990.
- 2 Реформатский А.А. Введение в языковедение / Өзгертіліп, толықтырылған төртінші басылым. – М.: Просвещение, 1967.
- 3 Абдуллаева Ж. Көркем мәтіндегі ұлттық колоритті жеткізу мәселесі // «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журналы. «Ғалым мінбері» айдары, 2012.
- 4 Дербишева З. Камбарәлиева У., Гедик Е., Сабинова М., Лесниченко Н. Rusça-Türkçe, Türkçe-Rusça Сөз Sözlüğü. Бішкек: Мегамедиа, 2005.
- 5 Шадкам З. Қазақтарда және түріктерде қонақ шақыру, қонақ күту және қонаққа бару және дастархан этикеті. – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017.

6 Мамерова А.Р., Сайын Ж., Жиёмбаева Г.Т., Түрік тілінің аударма практикасы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2015.

References

- 1 Gadzhieva N.Z., Tjurkskie jazyki. – M.: LJeS, 1990.
- 2 Reformatskij A.A., Vvedenie v jazykovedenie / Ozgertilip, tolyktyrylgan tortinshi basylym. – M.: Prosveshhenie, 1967.
- 3 Abdullaeva Zh., Korkem matindegi ulttyk koloritti zhetkizu maselesi // «Akikat» ulttyk kogamdyk-sajasi zhurnaly. «Galym minberi» ajdary, 2012.
- 4 Derbisheva Z., Kambaralieva U., Gedik E., Sabirova M., Lesnichenko N., Rusça-Türkçe, Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü. Bishkek: Megamedia, 2005.
- 5 Shadkam Z., Kazaktarda zhane turikterde konak shakyrу, konak kutu zhane konakka baru zhane dastarhan jetiketi. – Almaty: al-Farabi atyndagy KazUU, 2017.
- 6 Maemerova A.R., Sajyn Zh., Zhiembraeva G.T., Turik tilinin audarma praktikasy. – Astana: L.N. Gumilev atyndagy EUU, 2015.